

аналізували наслідки революції 1917–1920 рр. для українців. При цьому увага в основному зосереджувалася на моментах етнополітичних. Для робіт емігрантських кіл цього періоду характерним є гіпертрофований критицизм. З огляду на іноді недостатню поінформованість, працям діаспорних вчених і громадсько-політичних діячів не завжди вистачало конкретних аргументів на користь висловлених ними тверджень. Однак їхні роботи доповнюють уявлення про українізацію, запропоновані радянськими дослідниками.

Після згортання коренізації впродовж другої половини 1930-х рр., навіть будь-яка згадка про неї стала забороненою темою для громадськості та науковців. Під час Другої світової війни українізація епізодично згадувалась у працях лише діячів української еміграції. Так, Ю. Бойко запропонував оригінальне її визначення – "клапану, яким мала розряджатися небезпечна для Москви енергія української інтелігенції" [27, 81].

Отже, є підстави стверджувати, що історіографія 1920-х – початку 1950-х рр. за незначним винятком тенденційно висвітлювала регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР. Радянські дослідники не "помічали" труднощів, на які наражалася політика українізації на місцях, а закордонні – в усьому радянському вбачали лише негатив.

18. Скрипник М. Національні перетинки: Теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР у сучасний момент реконструктивної доби: Доповідь і прикінцеве слово на кафедрі нац. питання УМГТ 14 і 28 грудня 1929 р. і додаток – дискусія по доповіді. – Х.: Держвидав України, 1930.
19. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Х.: ДВУ, 1930.
20. Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України): Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників національностей 20 травня 1931 р. // Український історичний журнал. – 1989. – № 8.; № 11.; № 12.
21. Скрипник М. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб національностей УСРР, зокрема російської: Пролова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.11.1933 р. – Х.: Рад. школа, 1933.
22. Рятно Я. Народна освіта на Україні за десять років після революції. – Х.: ДВУ, 1927.
23. Рятно Я. Радянське студентство (Характеристика вузів України). – Х., 1928.
24. Бачинський Ю. Большевицька революція і українці. Критичні замітки. – Берлін, 1928.
25. Святіци В. Нова хвиля червоного терору на Україні. – Вінніпег: Український голос, 1930.
26. Николішин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес. – Мюнхен, 1939.
27. Бойко Ю. Шлях нації. – Париж – Київ – Львів: Укр. слово, 1992.

Н.С. Носань

ГРОШОВА РЕФОРМА В СРСР ТА УСРР: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1930-х – ПОЧАТКУ 1990-х рр.

Період непу увійшов до вітчизняної історії рядом багатьох економічних перетворень, що визначили перехід держави від політики "воєнного комунізму" до поступової лібералізації господарських відносин. Важливим заходом, направленим на стабілізацію економіки СРСР, стала грошова реформа 1922-1924 рр. Від успіху її проведення багато в чому залежала подальша доля не лише радянської економіки, але й влади більшовиків. На сьогодні важливо критично підійти до історіографічної спадщини цієї складної науково-історичної проблеми, виявивши стан її наукового вивчення, окресливши перспективи дослідження, що і є метою цієї статті.

Об'єкт вивчення – грошова реформа 1922-1924 рр. в СРСР, УСРР, предмет – висвітлення її в радянській історіографії 1930-х – початку 1990-х рр.

Поворот в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. до форсованого будівництва соціалізму в СРСР призвів до ліквідації елементів ринкового характеру. В економічному житті країни відбулися кардинальні зміни (обмеження ролі товарно-грошових відносин, абсолютизація ролі плану), що обумовили руйнування господарського механізму, створеного за період непу, і перехід до командно-адміністративної системи управління. Були піддані нищівній критиці роботи як безпартійних фахівців (Д. Лоевського, О. Соколова, П. Гензеля, К. Шмельова та інших), так і праці економістів-більшовиків періоду першого післяреволюційного десятиріччя, зокрема Є. Преображенського, П. Бухаріна, Г. Сокольнікова. В історіографії домінуючою стала єдина концептуальна "генеральна лінія", що не терпіла ніякої опозиції. В ці

1. Авдієнко М. Народна освіта на Україні. – Харків, 1927.
2. Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. – Х.: Господарство України, 1930.
3. Буценко А. Що дали Україні 10 років по Жовтні. – К.: Вид. Наркомату юстиції УСРР, 1928.
4. Глинський А. Національні меншинства на Україні. – Харків. – К.: Центриздат, 1931.
5. Глинський А. Досягнення й хибі в роботі серед національних меншостей. – Х., 1931.
6. Приходько А. Культурне будівництво на Україні за 1926/27 р. – Х., 1927.
7. Суботін Б. Назустріч культурному розгонові. З передмовою секретаря Київської Окпрофради О. Лазорича. – Харків. – К.: Державне видавництво України, 1930.
8. Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі / За ред. і з передмов. М. Барана; Катедра марксизму-ленізму при ВУАН. – Х. – К.: ДВУ, 1930.
9. Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму: 36 статей 1926-1931 рр. – Х.: Партвидав "Пролетар", 1932.
10. Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. – 1927. – №6.
11. Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. – Х.: Український робітник, 1934.
12. Демченко М. Національне питання і пролетаріат. – Х. – К.: Державне видавництво України, 1930.
13. Петровський Г. Вражіння від об'їздів деяких місцевостей України. – Х.: Державне видавництво України, 1925.
14. Хвиля А. Під академічним забралом. – Б.м.: Держлітвидав, 1929.
15. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Х., 1926.
16. Скрипник М. Хвилювізм чи шумськізм // Більшовик України. – 1927. – № 2.
17. Скрипник М. До реконструкційних проблем. – Х.: ДВУ, 1929.

роки "сталінське" трактування непу, що восторжествувало після публікації 1938 р. "Короткого курсу ВКП(б)", інтерпретувало цей період як подолання багатокладної економіки і підготовки до індустріалізації і колективізації. Такий підхід змусив й інших авторів, що займалися вивченням непу, теж тенденційно висвітлювати питання грошової політики. Тому вона розглядалася лише у зв'язку із загальними фінансовими заходами радянської влади з моменту Жовтневої революції до проведення індустріалізації. Труднощі в її проведенні пояснювалися діяльністю "реакційного фінансиста Юрловського" і "учасника троцькістської банди Сокольникової".

Проте деякі праці, що з'явилися протягом 1930-х – середини 1950-х рр., мають безперечний науковий інтерес. Серед них необхідно відзначити дослідження Г. Козлова, В. Дьяченка і ряду інших [1]. Особливої уваги заслуговує книга З. Атласа "Нариси по історії грошового обігу СРСР", що з'явилася напередодні Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на те, що монографія переобтяжена цитуваннями Й. Сталіна, автор використовував різноманітні джерела: періодичні видання, матеріали статистичних збірок, вперше були введені в науковий обіг архівні документи. З. Атлас дійшов висновку, що грошова політика більшовиків в період непу була направлена на відновлення фінансової системи Росії, але вже в умовах радянської влади [2]. Таким чином, з середини 1930-х і до середини 1950-х рр. в історіографії проблеми з'явилася незначна кількість робіт. Така ситуація пояснюється рядом причин. По-перше, в 1930-ті рр. утвердилася думка, що неп – це перехідний період від капіталізму до соціалізму і тому вивчення фінансової політики відійшло на другий план, поступившись місцем дослідженню "великих звершень соціалізму". По-друге, в цей період учасники відновлення грошової системи в період непу піддалися репресіям, а їхні імена були забуті на довгий час.

Новий етап у вивченні історіографії проблеми почався в другій половині 1950-х рр. Роботи другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. підготували базу для подальших історичних досліджень і стали важливим чинником розвитку вітчизняної історіографії. З'явилася багато праць істориків і економістів, присвячених періоду непу, але питання грошової політики в 1920-х рр. розглядалося в них лише побіжно, головним чином у зв'язку із висвітленням інших проблем [3]. При розгляді різних аспектів грошової політики як в узагальнюючих працях по історії економіки і фінансів, так і науково-популярних виданнях автори спиралася на партійні документи і роботи В. Леніна [4]. Вузькість джерельної бази досліджень і прагнення показати перемогу лінії Комуністичної партії призводили до перебільшення успіхів грошової політики радянської держави в умовах планової економіки і замовчування криз, що супроводжували здійснення фінансових перетворень непу.

Так, у багатотомній "Історії соціалістичної економіки СРСР" вказувалося, що успіх фінансової реформи 1922-1924 рр. був одним із яскравих показників переваг радянської системи господарювання [5]. В науковій літературі згадувалося лише про "тимчасові труднощі" і "окремі прорахунки" в 1920-х рр., що виникли при проведенні грошово-кредитної політики. Наприклад, Ю. Поляков,

В. Дмитренко і М. Щербань в роботі "Нова економічна політика: розробка і здійснення" підкреслювали, що в другій половині 1920-х рр. величезна напруга фінансової системи викликала маске розширення емісії, яка, проте, мала обмежені масштаби і значення [6]. Неп, як і у попередній літературі, оцінювався як тимчасовий захід на шляху переходу країни до соціалістичного господарства. В цих умовах, звичайно, важко було вийти на новий рівень у вивченні історії фінансової політики 1920-х рр.

Проте у кращих роботах, що вийшли в другій половині 1950-х – початку 1980-х рр., було введено в науковий обіг значний фактичний матеріал, частково їхні автори відійшли від крайнощів "сталінського" трактування непу. Так, у монографії Є. Генкіної, виданій в 1969 р., були згадані праці економіста М. Владимірова, ім'я якого довгий час знаходилося в забутті [7]. В цьому ж році Г. Каганов у статті, присвяченій фінансовій реформі 1920-х рр., на основі раніше неопублікованих документів Наркомату фінансів і Держбанку показав роль безпартійних фахівців – М. Кутлера, О. Мануйлова, В. Тарновського – в теоретичній розробці основних заходів грошово-кредитної політики непу [8]. Проте ця цікава проблема не отримала подальшого розвитку в історіографії. В 1968 р. побачила світ книга Ю. Кізіна, присвячена керівнику Наркомату фінансів М. Брюханову, ім'я якого тривалий час знаходилося під забороною [9]. Вдалу спробу розкрити органічний зв'язок фінансової реформи 1922-1924 рр. з розвитком непу зробив В. Цибульський. Ним вперше після тривалого періоду замовчування знову вказано на кризи, що супроводжували перехід до нової радянської валюти. У якості джерел він широко використав архівні матеріали Наркомату фінансів СРСР, статистичні збірки, центральні періодичні видання, вперше після довгої перерви в науковий обіг була введена робота Л. Юровського "Грошова політика радянської влади" [10].

Поява нових джерел зумовила подальше переосмислення досвіду фінансової політики 1920-х рр. В 1970-ті рр. дослідники (насамперед економісти) звернулися до тематики економічних дискусій в контексті непу. Аналіз різних точок зору, існуючих в 1920-ті роки з питань грошового обігу серед вчених-фінансистів, на основі широкого кола джерел подано в монографії В. Маневича [11]. Він вважає, що література 1920-х рр. з'явилася як наслідок величезної різноманітності концепцій, сміливих пошуків, плідних постановок.

Таким чином, в другій половині 1950-х – початку 1980-х рр. з'явилися праці радянських істориків і економістів, які містили матеріал про розробку фінансової політики непу, стабілізації грошового обігу і відновлення кредитної системи. Разом із цим радянською історіографією замовчувалися труднощі, що супроводжували проведення непу і пов'язаної із ним фінансової політики. Вчені-суспільствознавці не згадували про товарний голод, про кризу хлібозаготівель, забороненою темою залишалося застосування репресій проти працівників Наркомату фінансів і Держбанку в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Початок нового періоду в історіографії проблеми припав на другу половину 1980-х – початок 1990-х рр., коли перебудова з її надіями, що поклалися на

розвиток ринкових відносин, викликала особливий інтерес до непу. Діапазон інтерпретацій непу виявився гранично широким: від уявлення про нього як про "золоте століття" до схем "тоталітарного непу". Радянська історіографія цього періоду в цілому пройшла під знаком пошуку альтернативи сталінському "великому перелому" 1929 р. Неп, в якому елементи планового регулювання поєднувалися із обмеженим ринком, представлявся дослідникам ідеальною моделлю "соціалістичної ринкової економіки". На зміну погляду на непу як на тимчасову міру прийшло переконання у тому, що відмова від нього була стратегічною помилкою, що не дозволила використовувати до кінця його величезні можливості.

В умовах пошуку шляхів економічних реформ і перегляду застарілих концепцій в історичній науці посилювався інтерес до фінансової політики 1920-х рр., особливо до грошової реформи 1922-1924 рр. [12]. В центрі уваги дослідників виявився досвід введення радянським урядом "золотого червінця". Науковцями була зроблена спроба відійти від трактування грошової реформи як технічного заходу щодо випуску нових грошей – червінців. Вони оцінювали реформу як важливе економічне і соціальне досягнення нової економічної політики. Так, у роботах Р. Белоусова підкреслюється, що створення цілісної і стійкої грошової системи сприяло обігу на внутрішньому ринку, введенню комерційного розрахунку в промисловості, укріплювало режим економії в народному господарстві [13].

В періодичній пресі запанувала точка зору про можливість в сучасних умовах використовувати досвід стабілізації карбованця, здійснений за непу. Наприклад, О. Казьмін вказував, що перетворення радянського карбованця в конвертовану валюту може сприяти досвід грошової реформи 1922-1924 рр. [14]. Ця категорична думка навряд чи є справедливою. В умовах економічної кризи кінця 1980-х – початку 1990-х рр. досягти конвертованості радянської валюти методами, характерними для непу, було не можливо.

Отже, існувала певна ейфорія в оцінці таких моментів створення стійкого рубля, як створення конвертованого червінця, розмін банкноти на золото, безкризове проведення реформи тощо. Грошова реформа 1920-х рр. характеризувалася як неперевершений зразок економічного реформування. Так, В. Сироткін вважав, що реформа стала тим стрижнем, на якому тримався весь непу [15].

Разом із тим, в роки перебудови з'явилися роботи, автори яких спробували подолати існуючі міфологізовані уявлення про перехід до твердої валюти на початку 1920-х рр. Так, В. Дмитренко стверджував, що спроба ряду авторів оспівати успіх фінансової реформи 1924 р. свідчить лише про їх недостатню обізнаність про суть і наслідки реформи. На його думку, червінець, що прийшов на зміну радзнаку, став слухняним інструментом у нееквівалентних відносинах між містом і селом [16]. Проте і ця точка зору є небездоганною, оскільки фінансова реформа не зводилася лише до простої заміни одних паперових грошей іншими. Вона передбачала перехід від грошової системи, функціонуючої в межах натурального розподілу, до грошової системи ринкового типу.

Отже, протягом 1930-х – початку 1990-х рр. радянська історіографія тенденційно висвітлювала проблеми грошової реформи в СРСР, УСРР у період непу. Головною її вадою було замовчування кризових явищ під час реформи, некритичний аналіз її цілей, невизнання ролі дореволюційних економістів у її проведенні. Результатом такого підходу стало викривлене розуміння суті реформи у 1990-і рр. Таким чином, на сьогодні для вітчизняної історичної науки є багате поле для подальших досліджень у цій тематичній ніші.

1. Дьяченко В.П. Советские финансы в первой фазе социалистического государства. Ч. 1. 1917-1925. – М., 1947.; Козлов Г.А. Советские деньги. – М.-Л., 1939.; Лебедев Б.П., Бляхер В.Я. Нужны ли деньги в Советском Союзе? – М.-Л., 1931.; Финансы СССР за XXX лет. 1917-1947. – М., 1947.
2. Атлас З.В. Очерки по истории денежного обращения в СССР (1917-1925). – М., 1940.
3. Атлас З.В. Тридцатилетие денежной реформы 1924 года // Деньги и кредит. – 1954. – №11.; Атлас М.С. Развитие государственного банка СССР. – М., 1958.; Гусаков А.Д. Из истории денежного обращения в СССР // Вопросы истории народного хозяйства СССР. – М., 1957.; Малофеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917-1963). – М., 1964.; Никололов С.Н. Денежная реформа в СССР (1922-1924 гг.). – М., 1958.
4. Атлас З.В. Первая банкнота нового социалистического типа. К 50-летию червонца // Деньги и кредит. – 1972. – № 4.; Атлас З.В. К истории создания единой денежно-кредитной системы Союза ССР // Деньги и кредит. – 1972. – №5.; Глейзер М.М. Советский червонец // Вопросы истории. – 1978. – №2.; Дьяченко В.П. История финансов СССР. – М., 1978.; Мец Н. Наш рубль. – М., 1969.; Мельникова А.С. Твердые деньги. – М., 1973.; Тихомиров А. Первая устойчивая денежная единица // Деньги и кредит. – 1962. – № 12.
5. История социалистической экономики СССР. Т. 2. – М., 1976.
6. Поляков Ю.А., Дмитренко В.П., Щербань Н.В. Новая экономическая политика. Разработка и осуществление. – М., 1982.
7. Генкина Э.Б. Государственная деятельность В.И. Ленина в 1921-1923 гг. – М., 1969.
8. Казанов Г. Ленинские принципы денежной реформы 1922-1924 гг. // Деньги и кредит. – 1969. – №5.
9. Кизил Ю.П. Николай Павлович Брюханов. – Уфа, 1968.
10. Цыбульский В.А. Неп и денежная реформа 1922-1924 гг. // История СССР. – 1972. – №4.
11. Маневич В.Е. Проблемы теории денежного обращения в советской экономической литературе 1917-1926 годов. – М., 1979.
12. Маневич В.Е. Проблемы теории и практики хозрасчета в 20-х годах // Истоки: (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли). Вып. 2. – М., 1990.; Ольшевский В.Г. Деньги и становление советского общества // ЭКО. – 1989. – № 9.; Петраков Н. Золотой червонец вчера и сегодня // Новый мир. – 1987. – №8.
13. Белоусов Р.А. Червонец – валюта твердая // Правительственный вестник. – 1989. – №6.; Белоусов Р.А. Две реформы: 1921-1924 гг. и 1987-1990 гг. // Плановое хозяйство. – 1990. – №5.
14. Казьмин А.И. Опыт перехода к рыночной экономике. Денежная реформа 1922-1924 гг. // Деньги и кредит. – 1990. – № 9.; Финансовое оздоровление экономики: опыт нэпа: Сборник / Сост. А.И. Казьмин. – М., 1990.
15. Сироткин В.Г. От гражданской войны к гражданскому миру // Иного не дано. – М., 1989.
16. Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3.